

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

ДЕМОКРАТИЗМ ВА КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ
ШАКЛЛАНИШИДА ИЖТИМОИЙ – СИЁСИЙ ИНСТИТУЛарНИНГ МОҲИЯТИ

Кожагелдиев А.У.

Тарих фанлари номзоди, доцент,
Бердоқ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

golden-silver777@mail.ru

Аннотация: Мазкур мақолада сиёсий институтларниң мөҳияти ва хусусияти ҳақидаги назарий концепциялар, умумий тизимга эга ташкилий-бошқарув ва унинг сиёсий жиҳатлари ҳамда уларниң ижтимоий-сиёсий ҳаётда намоён бўлиши, сиёсий институтларниң тузилмаси ва таснифи, сиёсий жараёнлардаги роли сингари илмий-назарий масалалар тадқиқ этилади. Унда сиёсий институтлар билан уйғунлиқда демократизм ва конституционализм тамойилларининг мөҳияти ва шакллари, уларниң сиёсий жараёнлардаги роли жамият ривожланиб борган сари аста-секин демократик фуқаролик жамият сари ўзгариб бориши, сиёсий тизимнинг ўзгариши ва замонавийлашуви кўрсатиб берилади.

Калит сўзлар: сиёсий институт, сиёсий ташкилотлар, сиёсий тизим, фуқаролик жамият институтлари, ҳуқуқий давлат, конституционализм, демократизм, конституциявий тизим, институционал тизимости, тизимли бошқарув.

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ
ПРИНЦИПОВ ДЕМОКРАТИИ И КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА

Кожагелдиев А.У.

Кандидат исторических наук, доцент,
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
golden-silver777@mail.ru

Аннотация: В статье исследуются теоретические концепции о природе и характеристиках политических институтов, организационно-управленческой системы и ее политических аспектов и их проявления в общественно-политической жизни, структура и классификация политических институтов, их роль в политических процессах. Он показывает сущность и формы принципов демократии и конституционализма в гармонии с политическими институтами, их роль в политических процессах, постепенное преобразование общества в демократическое гражданское общество, трансформацию и модернизацию политической системы.

Ключевые слова: политический институт, политические организации, политическая система, институты гражданского общества, верховенство закона,

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

конституционализм, демократия, конституционная система, институциональная система, системное управление.

THE SIGNIFICANCE OF SOCIAL AND POLITICAL INSTITUTIONS IN THE FORMATION OF THE PRINCIPLES OF DEMOCRACY AND CONSTITUTIONALISM

Kojageldiev A.U.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Karakalpak State University named after Berdakh
golden-silver777@mail.ru

Abstract: This article examines the theoretical concepts of the nature and characteristics of political institutions, organizational and managerial system and its political aspects and their manifestation in socio-political life, the structure and classification of political institutions, their role in political processes. It shows the essence and forms of the principles of democracy and constitutionalism in harmony with political institutions, their role in political processes, the gradual transformation of society into a democratic civil society, the transformation and modernization of the political system.

Keywords: political institution, political organizations, political system, civil society institutions, rule of law, constitutionalism, democracy, constitutional system, institutional system, systemic governance.

Кириш

Илмий билиш фаолиятнинг ўзига хос ва ўта мураккаб кўриниши бўлиб, унинг самарадорлиги бевосита қўлланиладиган воситалар, усуllар ва ёндашувларга боғлиқ. Агар илгари тадқиқотчидан фақат у қўлга киритган натижани асослаш талаб этилган бўлса, ҳозирги вақтда тадқиқот амалга оширилмай туриб асосланиши лозим. «Тадқиқот дастурини илгари сураётган тадқиқотчи нафақат кўзда тутилаётган натижанинг аҳамиятини баҳолашга имкон берувчи, балки ушбу натижани таъминлашга қодир бўлишнинг етарлича катта эҳтимолига эга бўлган илмий воситалар ва, шунингдек, бошқа заҳиралар, усуllар ва ёндашувлар борасидаги тасаввурларини баён қилиб бериши зарур. Агар ҳали ўтказилмаган тадқиқот натижаси табиий ҳолда тахминлар доирасида қоладиган бўлса, унда бу натижани қўлга киритиш усули аниқ-равshan кўрсатилиши лозим» [1, 37]

Ушбу илмий-услубий тамойилдан келиб чиққан ҳолда, биз мазкур қисмда ижтимоий сиёсий институтларнинг моҳиятини, конституционализм ва демократизм тамойиллари билан уйғунликда ўрганишда қўлланиладиган воситалар, усуllар ва ёндашувларни белгилаб олишга уриниб қўрамиз.

Сиёсатшунослик тадқиқотларида “сиёсий институт”дан кўра, энг кўп тарқалган ва айни вақтда ўта зиддиятли атамани топиш мушкул.

Сиёсатшунослик луғатида сиёсий институт “сиёсий фаолиятнинг турли соҳаларини бошқарувчи ва ҳамда сиёсий тизимни ташкил этувчи роллар ва мавқелар тизимини ташкил этувчи расмий ва норасмий барқарор мажмуи сифатида таърифланади. Сиёсий институтни муайян сиёсий ташкилотлардан фарқлаш зарур” [2, 30] Шу сингари фикр-мулоҳазалар А.А.Лузан томонидан ҳам баён қилинган бўлиб,

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

унда сиёсий институтлар жамиятнинг сиёсий тизими сифатида қаралади, уларни жамиятнинг сиёсий ташкилотлари билан аралаштириб юбормаслик керак [3, 95-96]. Ушбу тадқиқотчиларнинг фикрича, сиёсий институт ва сиёсий ташкилот бир нарса эмас, уларнинг орасида функционал тафовутлар мавжуд. Бироқ, улар мазкур тафовут нимадан иборат эканлиги ойдинлаштириб берилмаган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Сўнгги йилларда сиёсатшуносликка оид адабиётларда “давлат” тушунчаси, сиёсий тизим концепцияси билан алмаштирилаётгани кузатилмоқда, уларга сиёсий институтлар ҳам киритиб юборилмоқда. Ушбу ёндашув борасида Р.Т.Мухаев “давлат тушунчасини сиёсий тизим концепцияси билан алмаштириш сиёсат олами фаолият кўрсатишининг норасмий тизимларини ҳисобга олиш, сиёсий тузилмалар, сиёсий маданият, сиёсий хатти-ҳаракат ва фуқаролик жамиятларининг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатишидаги ўсиб бораётган ўзаро алоқасини акс эттиришга имкон яратди” [90], – деб ёзади. Бироқ, муаллиф сиёсий институтлар ва давлат, фуқаролик жамият институтлари, сиёсий маданият ва ҳоказоларнинг ўзаро муносабатини очиб бермаган. Сиёсий институтларни сиёсий тизимга киритган Р.Т.Мухаев беихтиёр нафақат сиёсий институтлар ва сиёсий тизимнинг ташкилий жиҳатларини, балки уларнинг вазифаларини ҳам бир-бирига тенглаштириб юборган [4, 102-103]. Лекин, бизнинг фикримизча, муаллифнинг институционал ёндашуви эътиборга лойиқ бўлиб, бунда у институционал тизим остига сиёсий (партиялар, тазийиқ ўтказиш групхлари,

мижозлар), ҳам сиёсий бўлмаган (оммавий ахборот воситалари, черков, ноҳукумат ташкилотлари ва ҳ.к.) институтларни ҳам киритган. «Институционал тизимостининг етуклиги унинг тузилмалари роллари ва вазифаларининг фарқланиши ҳамда ихтисослашуви даражаси билан белгиланади» [4, 90].

Сиёсий институтларни ўрганишдаги дастлабки ёндашувлардан бири ташкилий-бошқарувга институционал ёндашув бўлиб, унинг доирасида сиёсий институт бутун сиёсий тизимнинг яхлитлиги ва муваффақиятли равиша самарали фаолият кўрсатишининг универсал воситаси сифатида қаралган. Бундай ёндашувда сиёсий институт кенгроқ жамият-инсон-давлат учлигининг ўзаро ҳамкорлиги барча шакллари сифатида талқин қилиниб, жамият қиёфаси мавжуд сиёсий тизимни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга жамланган, бу табийки, шўролар даврида инсон манфаатлари ва эҳтиёжларини, унинг ўзини намоён этишга бўлган интилишларини назарга илмасликка олиб келган. Шўро давридаги ташкилий- бошқарув ёндашувига таъриф берган М.Н.Марченко сиёсий институтлар коммунистик сиёсий тизимнинг таркибий қисми сифатида «нафақат ички жиҳатдан уюшган, балки жуда оз даражада бўлса-да, сиёсийлашган эди. Синфий жамият сиёсий ташкилотининг ҳар бир таркибий қисми нафақат оддий ташкилот, балки ўз хусусиятига кўра сиёсий ташкилот эди» [5, 270], – деб ёзади. Ҳозирги вақтда ташкилий бошқарув ёндашуви алоҳида касб этмоқда, чунки фуқаролик жамиятида, биринчидан, ижтимоий институтларнинг роли ҳамда уларнинг инсон ҳаётий фаолиятига барча соҳаларига таъсири ўсиб бормоқда;

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

иккинчидан, жамиятнинг ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўз-ўзини ташкил этишга эҳтиёжнинг мавжудлиги; учинчидан, ижтимоий ҳаёт нотижорат ва ноҳукумат «учинчи сектори»нинг ривожланиши, бусиз демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг имкони йўқ [6, 15]. Бугун дунёда кечётган глобаллашув, модернизация ва интеграция жараёнлари сиёсий институтларни бошқаришда очиқлик, ошкоролик инсон ҳуқуқларини таъминлаш, мавжуд ижтимоий муаммоларни қонунлар доирасида ҳал этилишини тартибга айлантироқда. Сиёсий институтлар ўзини ўзи ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш демократизм ва конституционализм тамойилларига мувофиқ фаолият юритишга ўтиши инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичига хос талабдир.

Натижада мухоммадлар

Ҳуқуқий давлатларда сиёсий институтлар одатда, демократик асосларда барпо этилади. Шунинг учун ҳалқпарварлик сиёсий институтларнинг энг муҳим ҳусусиятларидан бири ҳисобланади. Демократия моҳиятига кўра, мунтазам даъват этадиган жараёндир. Демократизм ва конституционализм тамойиллари сиёсий институтларнинг ҳусусиятларини белгилабгина қолмай, уларнинг фаолиятини ҳам тафсифлайди, балки ижодий кучларни сиёсий вазифаларни ҳал қилишга сафарбар этишни таъминлади. Сиёсий институтларнинг айнан мана шу ҳалқпарварлиги ҳусусияти жамиятда бирлаштирувчи, жипслаштирувчи роль ўйнайди. Натижада эса демократик ислоҳотларнинг кечиши, демократик институтлар фаолиятининг самарадорлиги, ижтимоий муммоловарни ҳал қилишни кўзлаган демократик

кўчларнинг ҳусусиятлари, сиёсий жараёнларга таъсир этувчи ташқи шароитларда ва тегишли қарорларни қабул қилишга боғлиқ [7, 41-44]. Демократизм ҳалқ ҳокимиятини таъминлаш, давлат ва жамият бошқарувида ҳалқ оммаси қатнашишига эришиши, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ташкилотлари ва фуқоралик жамияти институтларининг ваколат ҳамда ҳуқуқларини кенгайтиришни англатувчи тамойилдир.

Демократизм шунчаки инкор, декларатив даъват эмас, у ҳалқ, ҳокимиятининг реал ҳаётга, аҳоли фаровонлигига, ҳар бир шахсни демократик ислоҳотларнинг фаол субъектларига айлантиришдадир. Демократияни ҳимоя қилган чет эллик олимлар К.Поппер, Ф.Хайек, К.Даль, Т.Парсонс, М.Ротбардт, Ж.С.Миль, Ф.Шмитер, А.Эсмен, А.де Токвиль, Р.Дарендорф унинг доирасини сўз эркинлиги, сайловларда қатнашиш, виждан эркинлиги, таълим олиш ва ижод қилиш ҳуқуқи, истаган жойда истиқомат қилиш, сиёсий партиялар ва нодавлат ташкилотлари ташкил этиш, иқтисодий фаоллик, тадбиркорликгача кенгайтиридилар. Бугун демократия илк этиологик маъносидан кенг, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига оид комплекс жараёнлар ифодаси сифатида талқин қилинмоқда. Демократизм эса ушбу жараёнларни реал воқеаликка айлантириш механизми сифатида намоён булади.

Конституционализм жамият ва давлат бошқарувини, сиёсий институтлар фаолиятини миллий ва ҳалқаро ҳуқуқ тизими талабларига мувофиқ олиб борилишини ифода этадиган тамойилдир. Унда мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ва ташкилий ҳуқуқий ҳаётнинг асосларини

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

белгилаб берувчи асосий қонун – Конституцияга амал қилишга эътибор қаратилади. Давлат ва жамият бошқарувини амалга оширувчи сиёсий институтлар, барча субъектлар Конституция талабларига сўзсиз итоат этади, ундаги нормаларни ҳаёт тарзи сифатида қабул қиласди. Оддий фуқародан то давлат раҳбаригача Конституцияга мувофиқ фаолият юритади, ундаги хуқуқий меъёрларнинг «мутлоқ хақлигини» эътироф этади, тасдиқлайди. Бу аслида шахснинг ўз хуқуқини ва эркинликларини билиши, ўз фаолияти, хатти-ҳаракати, сўзи учун масъулликни ўз зиммасига олиши билан алоқадор ҳисобланади.

Конституционализм барча хуқуқий нормаларни, меъёрларини ягона хуқуқий сиёсат негизида ишлаб чиқиши, қабул қилиш ва ҳаётга жорий этишини таъминлайди. Мамлакатда қабул қилинадиган қонунлар, қонун ости хужжатлари, меъёрлар конституцияга зид келиши мумкин эмас. Агар шундай қонун, хужжатлар қабул қилинган бўлса, улар конституциявий суд орқали ман этилади, миллий хуқуқ тизимидан чиқарилади, улар асосида ташкил этилган сиёсий институтлар, бошқарув идораларни фаолияти тўхтатилиди ёки қайта ташкил этилади. Конституционализм билан демократизм ўзаро диалектив боғлиқ. Демократиясиз конституционализм инсон хуқуқ ва эркинликларини кафолатловчи тамойил бўлолмайди, ва аксинча, конституционализм тамойилисиз демократизм қарор топмайди. Улардан уйғун фойдаланиш эса миллий хуқуқий тизим ва давлат, жамият бошқарувини самарали, сиёсий институтлар фаолиятини очик, халқпарвар қиласди.

Сиёсий институтларнинг моҳияти ва шакллари тарихий тараққиёт

жараёнида сезиларли даражада ўзгарди. Тарихий шарт-шароитлар, муайян жамиятнинг иқтисодий ва маданий ривожига боғлиқ ҳолда ё уларнинг ижтимоий вазифаларига, ёки уларнинг вазифаларини амалга ошириш воситалари ва усусларида диққат-эътибор қаратилган эди. XX асрнинг иккинчи ярмида Т.Парсонснинг тизимли таҳлили вужудга келиши билан сиёсат ва сиёсий институтларга нисбатан тизимли ёндашув қўлланила бошланди. Гарчи тизимли таҳлилини Д.Истон сиёсий фанга киритган бўлсада, тизимли ёндашувнинг илмий-услубий масалалари Австралия, Америка биологи Людвиг фон Берталанфи, кейинроқ эса америкалик социолог Т.Парсонс томонидан ишлаб чиқилди. Агар Берталанфи «тизимларнинг умумий назарияси»ни ишлаб чиқиб, ўзининг асосий эътиборини биологик ва кимёвий тизимларни ўрганишга қаратган бўлса [8, 12-18], Т.Парсонс ижтимоий-маданий тизим антропобиосини тадқиқ этган. Т.Парсонс «Биз жамиятни бошқа ижтимоий тизимларни ҳам ўзига бирлаштирувчи, ўз муҳитига нисбатан ўзига етарлилигининг энг олий даражасига эга бўлган ижтимоий тизим тури сифатида таърифлаймиз. Муҳитга нисбатан ўзига етарлилик ўзаро алмашинув муносабатларида барқарорлик ва ўзининг фаолияти манфаатлари учун ўзаро алмашувни назорат қилиш имконини англатади» [9, 20], – деб ёзади. Т.Парсонс сиёсий институтларни жамиятнинг очиқ тизимостига бирлаштиради ва улар «ўз мақсадларига эришиш учун ташкилий ва сафарбар этувчи ўз заҳираларига эгадирлар», [9, 20]– деб ёзади. Бироқ, Т.Парсонс сиёсий институтлар жиҳатларига алоҳида тўхталиб ўтилмай, бу муаммони бошқа тадқиқотчиларга

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

қолдирган. Сиёсатшуносликка дойр адабиётларда «сиёсий институт» ва «сиёсий тизим» тушунчалари мутаносиблигининг илмий-назарий таҳлили деярли мавжуд эмас. Баъзан улар ягона тартибдаги туркум сифатида қаралади. Сиёсатга ва сиёсий фаолиятга тизимли ёндашувни қўллаган айrim муаллифлар сиёсий тизим деганда сиёсий институтларни тушунадилар ва уларнинг вазифаларини сиёсий тизим вазифаларига қўшиб юборадилар. Бу тадқиқотчиларда сиёсий институт ҳамда у сиёсий тизимдан нимаси билан фарқланиши борасида аниқ тушунчалар йўқ эканлигини кўрсатади, гарчи сиёсий тизим борасида сон-саноқсиз таърифлар мавжуд бўлса ҳам, сиёсий институт тўғрисида битта ҳам йўқ. Шунинг учун сиёсий тизим «сунъий яратилган назарий фикр маҳсули, восита» сифатида юзага чиқиб, «сиёсий воқеликнинг ўзини акс эттирамайди, балки сиёсатни тизимли таҳлил қилиш воситасидир» [10, 182-183]. Агар тадқиқот обьекти сифатида сиёсий тизим ўзига хос жиҳатининг ушбу таърифидан келиб чиқиладиган бўлса,

сиёсий институтлар «сиёсий воқеликнинг ўзи» сифатида намоён бўлади. Демак, сиёсий тизим - бу назарий-билиш модели, сиёсий институтлар эса - сиёсий соҳа бўлиб, унда сиёсий ҳаёт ўзининг барча ранг-баранглигида кечади ва «турли даражада уюшган, мураккаб бирлашмалардан тузилган – ифодалангандир» [11, 51]. Сиёсий институтларнинг моҳияти сиёсий кучлар фаолиятини ташкил этиш ва ўз-ўзини шакллантиришдан, шахслар, гуруҳлар ва жамиятнинг сиёсий манфаатларини умумлаштиришни таъминлашдан иборат. Бу жараён конституционал демократизм тамойилларининг шахс, гуруҳ ва жамият манфаатларини руёбга чиқаришида, жамият манфаатларининг умумлаштирилишини таъминлашда хизмат қиласи. Бинобарин, сиёсий институтларнинг демократизм ва конституциоанализм асосида ташкиллаштирилиши, унинг моҳиятига нисбатан қўлланиладиган асосий принципларига қуйидагилар киради:

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

Айни вақтда ушбу вазифалар сиёсий институтларнинг ўзига хос жиҳатларини ҳам белгилайдики, улар қўйидагилардан иборат:

- 1) умумий тизимлили хусусиятлар;
- 2) умумий ташкилий-бошқарув хусусиятлар;
- 3) ўзига хос сиёсий хусусиятлар.

Умумий тизимли хусусиятлар объектларнинг йигиндисидан келиб чиқади. Уларни Э.Г.Юдин учта катта синфга ажратган: уюшмаган йигинди, ноузвий тизимлилик ва узвий тизимлар. Унинг фикрича, уюшмаган йигинди (тошлар уюми, кўчада тасодифан йигилиб қолган кишилар ва шу кабилар бунинг мисоли бўлиши мумкин) булар ички уюшқоқликнинг бирор-бир белгисига эга эмас. Унинг таркибий қисмини ташқи, тасодифий, аҳамиятсиз хусусият ташкил этади. Йигиндиларнинг қолган икки синфи – ноузвий ва узвий тизимлар унсурлар орасида алоқалар мавжудлиги ва яхлит тизимда алоҳида унсурларга хос бўлмаган янги жиҳатларнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Ҳар қандай конституциявий тузумнинг фарқловчи аломатлари бу алоқа, яхлитлик ва улардан келиб чиқадиган барқарор тузилмадир. Сиёсатшунослика

конституционализмга қўйиладиган талаблар объектларининг ушбу умумий тизимлилик хусусиятидан келиб чиқсан ҳолда, демократизм ғояларининг сиёсий институтларда намоён бўлиши қўйидаги хусусиятлари асосида бўлинади: 1) очиқ ва ёпиқ; 2) оддий ва мураккаб; 3) сокин ва ҳаракатчан; 4) қатъий ва мослашувчан (механик); 5) уюшган (жонли). Сиёсий институтлар эса қўйидагича тавсифланади: «очиқ, мураккаб, ҳаракатчан, жонли,

мослашувчан қайта алоқага эга бўлган етарли даражада мослашувчан тизим. Ушбу ўз-ўзини бошқарувчи тизим ўзи жамиятнинг тизимостини бошқарувчи сифатида хизмат қиласди» [11, 51].

Шу билан бирга, конституционализм назариясида ва тизимли бошқарув борасидаги тадқиқчиларнинг хуносаларида, сиёсий институтлар яхлитлик, уйғун бирлик, синергетиклик, мақсадга мувофиқлик, эквифиналлик, тарихийлик, мураккаблик, барқарорлик, ажралганлик, чекланганлик, репродуктивлик, инвариантлик, интегративлик, конструктивлик, композиционлик, комбинаторлик, тизимлилик, ҳаракатчанлик ва ҳаракатсизлик сингари ижтимоий хусусиятларга эга [12, 13-16], деб таъкидлашади. Айнан ушбу хусусиятлар орқали, Д.Истон таъбирига кўра, «киришлар» ва «чиқишлар», яъни сиёсий институтларнинг жамият билан интраижтимоий ва экстраижтимоий алоқалари таъминланади [13, 102-104]. Бу билан конституциявий тизимни халқчиллиги, демократик принциплари, шахс эркинлиги, демократик институтларнинг бошқарувда бўлиниш принципларининг амалда исботланганлиги ва шу каби алоқалари намоён булади.

Ҳар қандай ижтимоий ташкилот сингари сиёсий институтларга умумий ташкилий-бошқарув хусусиятлари хосдир. Ташкилот назарияси бўйича мутахассислар сиёсий институтларнинг қўйидаги умумий ташкилий- бошқарув хусусиятини ажратиб кўрсатадилар: даврийлик, ингрессивлик, эмержентлик, конъюнгирашганлик, корреляциялашганлик, стратегиклик, ички коммуникабеллик, ташқи

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

коммуникабеллик, ахборотлашганлик, асослилик, заҳира ёки кадрлар билан таъминланганлик, ташкилий маданият, инновационлик (мослашувчанлик), марказлашганлик ва номарказлашувнинг мутаносиблиги, меҳнат тақсимоти, фаолиятнинг расмийлиги, ваколатлар ва масъулиятнинг кўп босқичлилиги, тизим ва бошқарув жараёнининг мавжудлиги [14, 41-42; 15, 182-190].

Сиёсий институтлар фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг фаолияти самарадорлиги улар ўз амалий ишида ушбу ташкилий-бошқарув имкониятларидан қанчалик билимдонлик билан, тўғри ва ўз вақтида фойдалана олишларига боғлиқ. Булар қандайдир маслаҳатлар, тавсияларнинг шунчаки йигиндиси эмас, балки кишилар хатти-ҳаракатига, уларнинг фаолиятини ташкил қилишга ижтимоий-психологик, педагогик, ҳукуқий ва маданий таъсир ўтказиш йифиндисидир. Конституциявий тизимни демократик тамойиллар билан уйғун тарзда кишилар хулқ атфорини ижобий мақсадлар сари йўналтирувчи қоидалар шакллида, сиёсий институтлар ва жамоат бирлашмаларида мужассамлаштирилади. Мазкур йифиндини эътибордан четда қолдириш доимо сиёсий институтларнинг таназзулига олиб келган ва кишиларнинг сиёсий ҳаракатлар, дастурлардан четлашишини юзага келтирган, шундай қилиб уларнинг озодликдан қочиши рўй берган (Э.Фромм), конституционализм ва демократизм тамойилларининг инқизозига олиб келади.

Бизнинг тадқиқотимиз учун сиёсий институтларнинг конституционализм ва демократизм тамойилларини рўёбга чиқарадиган ва

унга асосланган ўзига хос жиҳатлари фундаментал аҳамият касб этади. Чунки демократизмнинг барча илмий-назарий концепциялари ушбу хусусиятларга таянади. Шунинг учун уларни сиёсий институтлар тизимли хусусияти таркибида аниқ тасаввур этиш тадқиқотимиз обьектининг юзага келиш йўли ва тараққиётини ҳаққоний таҳлилий қилишга имкон яратади. Сиёсий институтларнинг ўзига хос жиҳатлари - бу сиёсий фаолиятнинг ўзига хос тарзда намоён бўлишидир. Шунинг учун сиёсий хусусиятлар ва сиёсий институтларнинг тизимини ташкил этувчи омил сиёсий фаолиятдир. Бу борада Р.З.Жумаев: «Айнан инсон, унинг фаолияти охир-оқибатда ҳар қандай ижтимоий, сиёсий тизимни вужудга келиши ва фаолият кўрсатишини белгилайди. Инсоннинг ўзгартирувчан сиёсий фаолияти сиёсий тизимни ушбу фаолият орқали шакллантиради, ушбу фаолияти воситасида кишилар сиёсий фаолият ва сиёсий тизим ўзаро алоқаси имкониятларидан фойдаланишда иштирок этадилар, бу ерда сиёсий фаолият сиёсий тизимни белгиловчи энг муҳим тизимни шакллантирувчи омил сифатида юзага чиқади» [16, 36], – деб ёzádi. Бу концептуал фикр нафақат сиёсий тизим учун тўғри бўлиб қолмасдан, балки сиёсий институтларнинг тизимли хусусиятини тушуниш учун ҳам қимматлидир. Биз қуйида келтирадиган ўзига хос хусусиятлар - сиёсий фаолиятнинг моҳияти, унинг қаймоғидир.

Сиёсий тизим ва сиёсий институтларнинг моҳиятини очиб беришга ёрдам берадиган Р.З.Жумаевнинг яна бир фикрини келтириш мақсадга мувофиқ. «Кейинги муҳим жиҳат шундаки, – деб ёzádi у, – сиёсий тизим (сиёсий институт – А.Х.)

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

муайян кишилар «жонли фаолияти»нинг асосини ташкил этувчи фуқаролик жамиятисиз яшай олмайди. Шу боис кишиларнинг ўзи сиёсий тизимга (сиёсий институтларга – А.Х.) ўз маданияти, анъаналари, психологияси, ахлоқий хусусиятларини олиб кирадилар. Бу сиёсий тизимнинг фаолият кўрсатиш жиҳатлари, унинг турлари, ўзаро ижтимоий ва сиёсий муносабатларнинг шаклларида ўз асоратини қолдиради» [16, 36]. Бинобарин, демократизм асосида шаклланган конституциоанлизм сиёсий институтлар, халқнинг тарихий-маданий парадигмалари, маънавий-ахлоқий қадриятлар пойдеворига барпо этилади. Неча-неча минг йиллар давомида яратилиб, гавҳардай асрabbавайлаб, боитиб, бизнинг замонгача етиб келган ҳикматлар, мақол ва маталлар, эртаклар ва афоризмлар аждодларимиз бадий дахосининг бебаҳо ёдгорлиги ўзбек хаклқининг маънавий мулкидир. Ўзбек ва Қорақалпоқ халқ оғзаки ижодида, унинг барча жанрларида дунёнинг азизу муҳарам хилқати, ҳаёт гултожи, жонзотлар ичра сарвари инсонни улуғлаш етакчи ўрин тутади. Шунинг учун ҳам халқимизнинг ўзига хос адаб-ахлоқ қомуси анъанавий пандномасида қайта-қайта таъкидлаганидек инсон номи қадри, шаъни – шарафи, номус – ори унинг ўзидан ҳам баланд, ҳаётидан ҳам юксакроқдир [17, 226]. Халқ истеъоддининг масофа билмас шуълалари, зулм,adolat, ҳақсизлик кўксига санчилувчиadolatтифидир. Ҳикматли сўзлар, мақоллар – ҳеч бир подшо эълон қилмаган, ҳеч бир президент мухирламаган қонун, ҳеч бир давлат томонидан битилмаган – “Конституция”дир [18, 5]. Шунинг учун ҳам Шарқда сиёсий институтларнинг хусусиятларини ўрганишда

демократизм ва конституционализмнинг ғоявий нуфузи ва унинг инсонпарварлик руҳи билан сугорилганлиги, инсон манфаатларига буйсиндирилганлиги билан изоҳланади.

Сиёсатшуносликка оид адабиётларнинг таҳлили конституционализм тамойилларининг норматив-хуқуқий тизимда қадрият сифатидаги, мафкуравий хуқуқий, маънавий-хуқуқий қадр-қиммати, сиёсий институтларни қуидаги гуруҳларга бўлишга имкон беради: ижтимоий аҳамиятга моликлик, мафқуралашганлик, демократлашганлик, қонунийлик, тарихий жиҳатдан олдиндан белгиланганлик, етакчиликнинг мавжудлиги, фаолиятнинг нотижорат хусусияти, ижтимоий назоратнинг мавжудлиги, фаолиятнинг ижтимоий назорат, кластерлик, беғаразлик, ижтимоий асоснинг мавжудлиги, фаолиятнинг халқаро хусусиятга йўналтирилганлиги, тизим алоҳидалиги, коњюнктурилик, аутентивлик, тармоқлашиш ва кадрларнинг турли-туманлиги [6, 43-45; 19, 49-54]. Айрим муаллифлар бу ерга сиёсий онг ва сиёсий маданият, сиёсий соҳа ва сиёсий бозор, сиёсий эркинлик, сиёсий ранг-баранглик ва шу кабиларни ҳам киритадилар. Ўзбекистонлик тадқиқотчиларнинг илмий ишларида демократизм ва конституционализмнинг сиёсий институтлар билан ўзига хос боғлиқ жиҳатларига баъзан қуидагиларни ҳам киритадилар: сиёсий, иқтисодий ва мавкуравий манфаатларнинг умумийлиги; халқни хуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришга сафарбар этиш; ўзбек халқининг миллий-маданий қадриятлари, унинг тарихий-маънавий меросини замонавий демократия

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

тамойиллари билан қўшиб олиб бориш, шу асосда ижтимоий тараққиётга эришиш ва шу кабиларни ҳам киритадилар [20, 87]. Бироқ, сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятларини бундай таърифлаш бир оз мавхумроқ кўринади. Шунинг учун, бизнингча, сиёсий тизим юқорида келтирилган тамойиллар гуруҳлар ва замонавий сиёсий институтлар фаолиятида, демократизм ва конституционализмнинг ички тизимли хусусиятини етарлича акс эттиради.

Барча сиёсий институтлар ўз олдига у ёки бу даражада ижтимоий аҳамиятга эга мақсадларни қўядилар. Шунинг учун уларнинг сиёсий, мафкуравий ва маърифий фаолияти ижтимоий жиҳатдан муҳим хусусиятга эта. Айнан шунинг учун жамият сиёсий институтларнинг фаолиятига, айниқса, уларнинг баъзилари конституцияга қарши ғояларни тарғиб қилган пайтда, бефарқ қарай олмайди. Чунки «сиёсатнинг энг муҳим жиҳати инклузивлик, яъни жамиятнинг барча соҳаларига сингиб кетиш, барча ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий институтлар ҳамда жараёнларга, жамиятнинг ҳар бир аъзосига таъсир этиш қобилиятидир. Айнан ушбу хусусиятлар ёрдамида сиёсат ижтимоий аҳамиятга эга мақсадларга эришиш учун жамиятни бирлаштириб ва йўналтириб, уни уюштиради; мазкур хусусият кўмагида сиёсат фуқароларнинг сиёсий ҳаётда иштирок этишига имкон яратади, мазкур хусусият ёрдамида сиёсат ўз соҳасини унга у ёки бу алоҳида ижтимоий гуруҳлар ёки жамият қатламларини киритиш ёки чиқариш қароридан келиб чиққан ҳолда кенгайтиради ва турини ўзгартиради» [21, 29].

Сиёсий институтлар фаолияти муайян ғояларга таянади. Конституция ва миллий мафкура ўзаро чамбарчас боғлиқdir. Бу ҳар иккала ижтимоий ҳодиса жамиятимиз ягона сиёсий тизимининг таркибий қисмлариdir. Конституциявий сиёсий тизим ўзаги, бошқа жами таркибий қисмларни уюштурувчи, баҳамжиҳат этувчи ва ҳаракатлантирувчи маркази бўлса, миллий мафкура унинг ғоявий асосини таркибий бўғинларни мазмунан озиқлантурувчи ҳамда ягона мақсад сари йўналтирувчи маёғидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. -М.: Наука, 1988.
2. Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич. Политология. Методы исследования. -М.: "Весь мир", 1999.
3. Лузан А.А. Политическая жизнь общества: вопросы теории. -Киев, "Наукова Думка" 1989.
4. Мухаев Р.Т. Политология. -М.: Издво "ПРИОР", 1997.
5. Марченко М.Н. Политическая система общества. //Политология. -М.: Зерцало, 1999.
6. Латфуллин Г.Р., Новичков Н.В. Политическая организация. - СПб.: Питер, 2007.
7. Салмин А.М. Современная демократия: очерки становления. -М.: Интер-пресс, 1997.
8. Bertalanffy L. von. General system theory. Foundations, development, applications. - N.V.: 1968.
9. Парсонс Т. Система современных обществ. -М.: Аспект-Пресс, 1998.

Сиёсатшунослик / Политология / Politology

10. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебник для студентов высш. учеб, заведений. - 3-е изд., перераб. и доп. -М.: Аспект-Пресс, 1999.
11. Ильин В.В. Политология. -М.: "Книжный дом". Университет, 1999.
12. Надеев А.Т. Основы системного анализа. Учебное пособие. -Н.Новгород. Волго-Вятского кадрового центра, 1993.
13. Истон Д. категории системного анализа политики. //Политология. Хрестоматия. - СПб.: Питер, 2006.
14. Румянцева З.П. Общее управление организацией. Теория и практика: Учебник. -М.: ИНФРА. 2003.
15. Теория организаций. Учебник для вузов. /Г.Р.Латфуллин, А.В.Райченко. - СПб.: Питер, 2003.
16. Жумаев Р. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. -Т.: «Фан» 1996.
17. М.Муродов. Ўзбек қадриятлари. - Т.: Чўлпон нашриёти. 1995.
18. Э.Вохидов. Ўз қадрини билган сўз қадрини билар. Т.: 1990.
19. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии. Учебник. -М.: Норма-пресс, 2001.
20. Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. -Т.: «Шарқ», 2002.
21. Теория политики. Учебное пособие. /Под ред. Б.А. Исаева. - СПб.: Питер, 2008.